

LINGVISTIK TADQIQOTLARDA TAHLIL QILISH USULLARIDAN FOYDALANISH

Mirzayeva Nargizoy Sanjarovna

Andijon davlat texnika instituti,

“Tillar va gumanitar fanlar”

kafedrası katta o‘qituvchi

Annotasiya: *Ushbu ilmiy maqolada lingvistik tadqiqotlarda o‘tkazishda qo‘llaniladigan metodlarning turlari va ahamiyati nazariy asoslangan holda berilgan. Metod tadqiqot manbaining biror jihatini, tomonini o‘rganish, aniqlash, bilish usuli hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar: *diaxron tadqiqot metodlari, sinxron tadqiqot metodlari, tasviriy metod, qiyosiy-tarixiy metod, chogishtirish metod, tarixiy - qiyosiy metod, tipologik metod, distributiv tahlil metodi, statistik tahlil metodi, bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodi, transformatsion tahlil metodi, komponent tahlil metodi, valentlik tahlil metodi, eksperimental - fonetik tahlil metodi, avtomatik tahlil metodi.*

Аннотация: *В данной научной статье на теоретической основе представлены виды и значение методов, используемых в лингвистических исследованиях. Метод — это метод изучения, идентификации и знания аспекта источника исследования.*

Ключевые слова: *диахронические методы исследования, синхронные методы исследования, описательный метод, сравнительно-исторический метод, сравнительный метод, историко-сравнительный метод, типологический метод, метод распределительного анализа, метод статистического анализа, метод анализа по прямым составляющим, метод трансформационного анализа, компонент. метод анализа, метод валентного анализа, экспериментально-фонетический метод анализа, метод автоматического анализа.*

Abstract: *In this scientific article, the types and importance of methods used in linguistic research are presented on a theoretical basis. A method is a method of studying, identifying, and knowing an aspect of a research source.*

Key words: *diachronic research methods, synchronous research methods, descriptive method, comparative-historical method, comparative method, historical-comparative method, typological method, distributive analysis method, statistical analysis method, method of analysis by direct constituents, transformational analysis method, component analysis method, valency analysis method, experimental - phonetic analysis method, automatic analysis method.*

Lingvistika tarixiy taraqqiyot davomida til hodisalarni o‘rganishda tadqiqot obyektni ilmiy tahlil qilib, uning ichki sir-asrorlarini, muayyan jihatlarini ochishda, tabiatini, tarkibini aniqlashda, ilmiy hulosalar chiqarishda aniq usullar asosida ish olib boradi. Chunki metod tadqiqot manbaining biror jihatini, tomonini o‘rganish, aniqlash, bilish usulidir. Boshqacha

aytganda, tabiat va jamiyat hodisalarining, jarayonlarining mohiyatini bilish, ularning o‘ziga xosliklarini, jihatlarini, belgi-xususiyatlarini aniqlash va ular haqida obyektiv ilmiy-falsafiy g‘oyalar, faqat muayyan tadqiqot usullari faolligida, ularni qo‘llash orqali amalga oshadi. Demak metod fanning mavjudligi, uning ajralmas tarkibiy qismi, mantiqiy bo‘lagi bo‘lgan ilmiylik degan tushunchaga xizmat qiladi. U fan ilmiyligini, fan taraqqiyotini ta‘minlaydi, fanning ijtimoiy ongning qudratli bir qismi turi ekanligini asoslaydi va unga xizmat qiladi.

Lingvistika fani ham o‘zining qator ilmiy-tadqiqot metodlariga ega bo‘lib, tilning o‘ta murakkab ijtimoiy-tarixiy, ijtimoiy-xissiy, ijtimoiy-individual, ijtimoiy-fiziologik hodisa ekanligidan kelib chiqadi. Shunga ko‘ra tilni tadqiq qiluvchi lisoniy tadqiqot metodlari ham turli tumanligi bilan ajralib turadi. Lingvistik tahlil metodlari tilshunoslikning o‘zi uchungina xos bo‘lib, shu fanga doir ilmiy xulosalar berishga xizmat qiladi. [1]

Tilshunoslik fanida amaldagi metodlar ikkita:

1. Diaxron tadqiqot metodlari;
2. Sinxron tadqiqot metodlari:

Diaxron tadqiqot metodlari miqdoran chegaralangan bo‘lib, ular tarixan tashkil topganligi, ya‘ni qo‘llanishiga ko‘ra uzoq davrlarga borib taqalishi, uzoq tarixga egaligi bilan ajralib turadi. Ushbu metodlar jahon tilshunosligi amaliyotida ko‘p asrlardan beri tillar tabiatini, tarkibini tekshirishda, tadqiq va tahlil qilishda faol xizmat qilganligi va jahon tilshunos olimlari tomonidan to‘la tan olinganligi sababli ular an‘anaviy usullar deb yuritiladi. Diaxron metodlarda vaqt, zamon belgisi-ularning tarixan o‘tmishda yuzaga kelganligi tushunchasi mezon vazifasini o‘taydi. Diaxron tadqiqot metodlariga, asosan, quyidagilar kiradi:

- Tasviriy metod;
- Qiyosiy-tarixiy metod;
- Chogishtirish metod;
- Tarixiy - qiyosiy metod;
- Tipologik metod;

Tasviriy metodning asosiy vazifasi shundaki, u muayyan sinxron aspektga tegishli til birliklarni, hodisalarni tasvirlash, tavsiflash jarayonida ularni tahlil qilib boradi, tildagi vazifasini, o‘rnini, qo‘llanishini, tuzilishini, o‘ziga xosliklarini aniqlaydi, umumlashtiradi, xulosalar chiqaradi. Masalan, mazkur metod asosida u yoki bu tilning tovush sistemasi, aniqrogi, tovushlarning talaffuz xususiyatlari, morfemalar tarkibi, tuzilishi, grammatik kategoriyalar, leksik birliklar, ularning shakli va ma’nolari so‘z birikmasi va gap turlari - ularning tuzilishi, mazmuniy jihatlarini, faolligini tadqiq va tahlil qilinadi.

Qiyosiy - tarixiy metod lingvistik metodlarning eng faoli, eng asosiysi, eng ko‘p xizmat qiladigani sifatida jahon tilshunosligi tarixida alohida ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi. Ushbu metod XIX asrning boshlarida - birinchi choragida sanskrit (qadimgi xind adabiy tili)da yaratilgan yozma manbalar tilini (yozma nutqni) o‘rganish, uni Yevropa tillariga qiyoslash, ular orasida umumiylik-o‘xshashlik borligini aniqlash natijasida yuzaga keldi. Qiyosiy - tarixiy metod asoschilari: Frans Bopp (1791- 1867); Rasmus Rask (1787-1832); Yakob Grimm (1785-1863); Aleksandr Vostokov (1781-1864)lardir. Qiyosiy-tarixiy

metod asoschilari mazkur metod bitta bobo tildan paydo bo‘lganligini e‘tirof etganlar. Masalan, F.Bopp qadimgi Xind - Yevropa tillarida fe‘llarining tuslanishini (paradigmasini) taqqoslab, qiyoslab o‘rganishi natijasida bu tillarning qarindosh ekanligini isbotlab berdi. Xind - Yevropa tillarida fleksiyaning yuzaga kelishi tarixini o‘rganib, tilshunoslikda agglyutinatsiya nazariyasini yaratdi.

Chog‘ishtirish metodi ikki va undan ortiq qarindosh yoki qarindosh bo‘lmagan tillarni - til hodisalarini o‘zaro qiyolash usulidir. Ushbu xususiyatga ko‘ra mazkur metod faqat qarindosh tillarni taqqoslab, qiyoslab o‘rganadigan qiyosiy-tarixiy metoddan farq qiladi. Shuningdek, bir qancha tillarga oid chog‘ishtirilayotgan, taqqoslanayotgan lisoniy hodisalarni tasvirlashda, tavsiflashda, tillararo o‘xshash (analogik) hodisalardagi umumiy va farqli jihatlarni aniklashda, qiyosiy-tarixiy metoddan farqli, ayni tillarning – chog‘ishtirilayotgan tillarning tarixiga, ularning kelib chiqishiga - genetik jihatlarga asoslanmaydi.

Chog‘ishtirish metodi qayd etilgan o‘ziga xos jihatlarga, tomonlariga ko‘ra u muayyan bir til tabiatiga, tuzilishiga, tarkibiga xos xususiyatlarni tavsiflash uchun xizmat qiladigan tasviriy metoddan ham farq qiladi. Tillarni chog‘ishtirish metodi asosida o‘rganish natijasida ularning fonetik va leksikografik xususiyatlari, tomonlari atroflicha yoritiladi, ma‘lum bo‘ladi. Bu esa, o‘z navbatida, qiyosga asos bo‘lgan tillarning tuzilishini, ichki tomonlarini chuqurroq o‘rganish imkonini beradi. Chog‘ishtirish metodi, ayniqsa, chet tillarni o‘rganishda ham keng kullaniladi.

Tarixiy - qiyosiy metod qiyosiy - tarixiy metod kabi lingvistik metodlar guruhiga tegishli bo‘lib, unda tarixiylik prinsipi yetakchilik qiladi. Aynan mana shu xususiyatiga, ya‘ni tarixiylik jihatining birinchi o‘rinda turishiga - qiyoslash jarayonida yetakchilik qilishiga ko‘ra mazkur metod qiyosiy - tarixiy metoddan nisbatan farq qiladi. Aslida har ikki metod ham tarixiylik va qiyoslash prinsipiga kathy amal qiladi, shu yunalishda tadqiqot ishlarini olib boradi. Chunki har ikki metodning mavjudligi, faoliyati, o‘ziga xosligi, alohida metodlar sifatida tan olinishi va boshqa o‘nlab metodlardan farq qilishi, ahamiyati til sistemasiga (strukturasiga), lisoniy xodisalar tadqiqiga tarixiylik va qiyosiylik (yoki qiyosiylik va tarixiylik) nuqtai nazaridan yondashish, murojaat qilish bilan o‘lchanadi. Ushbu metodning prinsipi nuqtai nazari (bosh maqsadi) bir til tovushlari, so‘z va konstruktsiyalari orasidagi tarixiy umumiylikni, o‘xshashlikni aniqlashdir, shuningdek, ular orasidagi tarixiy farqlarni ham belgilashdir. Demak, ushbu jarayonda tahlil ishlari tarixiylik asosida amalga oshadi, lisoniy birliklarga tarixan yondashgan holda ular qiyoslanadi, natijada o‘xshash va farqli jihatlar ma‘lum bo‘ladi.

1599-yilda Gollandiyalik olim Yu.Skaliger 11 til oilasi borligini va har bir oila o‘z bobo tiliga ega ekanligini ta’kidlagandi. 1767-yilda Fransuz ruhoniysi Kerdu fransuz akademiyasida-, 1786- yili ingliz sharqshunos olimi V.Jounz Kalkuttadagi Osiyo jamiyatida qilgan ma’ruzalarida Ovrupo tillari bilan qadimgi hind tili - sanskrit orasida qarindoshlik munosabatlari borligini ta’kidlashgandi. [2]

Tipologik metod turli qarindosh (o‘zaro genetik bog‘lik) va qarindosh bo‘lmagan (o‘zaro genetik bog‘lanmagan) til oilalariga tegishli bo‘lgan tillarni qiyoslash asosida)

o‘rganadi. Ushbu xususiyatiga ko‘ra mazkur metod faqat bir til sistemasiga, ya’ni qarindosh tillar oilasiga kiruvchi tillarni qiyosiy tadqiq qiluvchi, “baholovchi” qiyosiy-tarixiy metoddan farq qiladi. Tipologik metod qiyosiy-tarixiy metod bilan hamkorlikda ish olib boradi, uni tuldiradi, chuqurlashtiradi. Tipologik metod chet tillarni ona tiliga qiyoslab o‘rganish jarayonida ushbu tillardagi fonetik, leksik-grammatik va uslubiy (stilistik) xususiyatlarini aniqlaydi va ilmiy xulosalar chiqaradi. Tipologik metodning mohiyati shundan iboratki, bunda tillar genetik jihatdan qaysi til oilalariga mansubligidan qat’iy nazar ular o‘z strukturalaridagi o‘xshash va farqli jihatlariga ko‘ra qiyoslanadi, ya’ni o‘rganilayotgan, qiyosga olingan tillarning struktur - qurilish xususiyatlari aniqlanadi, muayyan xulosalar chiqariladi. Tipologik metodning paydo bo‘lish sababi shundaki, barcha tillar tashqi jihatdan farqli bo‘lsada, ammo ichki tuzilishiga ko‘ra o‘xshashdir, ya’ni ular tuzilishi (strukturasi) asosida aynan bir xil prinsip yotadi. Tillarni tipologik o‘rganish maqsadini belgilashda bir qancha yondashuvlar, qarashlar mavjud. Bular quyidagilar: 1. Klassifikatsion (tasnifiy) yondashuv. 2. Xarakterologik yondashuv. 3. Belgili yondashuv. 4. Ichki sistem yondashuv.

Sinxron tadqiqot metodlari sifat jihatdan chuqur va murakkabligi bilan, miqdor jihatdan esa ko‘pligi, turli tumanligi, rivojlanib borayotganligi bilan ajralib turadi. Ular zamonaviylik xususiyatiga ko‘ra alohida ahamiyat kasb etadi. Sinxron tadqiqot metodlarining ko‘payib, o‘sib borishi, zamonaviylik xususiyati tilning jamiyatga bevosita bog‘liqligidan, uning jamiyat tomonidan - tabiiy va ijtimoiy fan vaqillari tomonidan keng miqyosda, atroflicha o‘rganilib borilayotganligidan kelib chiqadi. Demak, zamonaviy tadqiqot metodlarining ko‘payib borishi tabiiy, zaruriy jarayon sifatida maqsadga to‘la muvofiqdir.

Sinxron tadqiqot metodlari tilshunoslikda vaqt jihatdan keyingi davrlarda, masalan, XX - XXI asrlarda shakllanganligi bilan, amaliyotga faol xizmat qilayotganligi bilan, davr nuqtai nazaridan farqliligi, o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Sinxron tadqiqot metodlari quyidagilar:

- Distributiv tahlil metodi.
- Statistik tahlil metodi.
- Bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodi.
- Transformatsion tahlil metodi
- Komponent tahlil metodi.
- Valentlik tahlil metodi.
- Eksperimental - fonetik tahlil metodi.
- Avtomatik tahlil metodi

XX asrsing 20 yillarida jahon tilshunosligi maydonida paydo bo‘lgan struktural lingvistika hozirgi zamon tilshunosligining yetakchi, muxim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u til strukturasini til nazariyasining asosi deb hisoblaydi.

Distributiv tahlil muayyan til birliklari bilan bevosita bog‘lik holda amalga oshadi. Ushbu jarayonda fonema, morfema, leksema, so‘z, so‘z birikmasi kabi lisoniy birliklarning distributsiyasi-joylashish o‘rni (pozitsiyasi), tartibi, oldinma - keyin kelishi, qo‘llanish

imkoniyatlari aniqlanadi. Ayni vaqtda ushbu lisoniy birliklarning o‘zaro muayyan aloqaga - semantik - sintaktik munosabatga kirishuvi, bog‘lanishi-birikishi ham o‘rganiladi. Boshqacha aytganda, til birliklarining distributsiyasi fonema uchun ma’lum fonemaning oldidan va ketidan keladigan fonemalardir, morfema uchun esa morfemadan oldin va keyin keladigan morfemalardir.

Statistik tahlil metodi jahon tilshunosligi amaliyotida eng faol ishlatiladigan metodlardan biri bo‘lib, lisoniy birliklarning-til va nutq birliklarining takror va takror qo‘llanilishini, tez-tez ishlatilish darajasini, chastotasini, tarkalish doirasini belgilaydi. Boshqacha aytganda, ushbu metod lisoniy birliklarning, masalan, tovush, bug‘in, qo‘shimcha, so‘z, so‘z birikmasi kabilarning ishlatilish miqdorini, arifmetik sonini aniqlash uchun xizmat qiladi.

Struktural tilshunoslikning tadqiqot metodlaridan biri bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish usulidir. Ushbu metodning o‘ziga xosligi shundaki, u bevosita nutq faoliyati-nutq birliklari bilan bog‘lik xolda funktsional ahamiyatga egadir. Bevosita tashqil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodining yana bir o‘ziga xos xususiyati shundaki, u bevosita sintaktik satx, birliklari bilan shug‘ullanadi va shunga ko‘ra distributiv tahlil metodidan farq qiladi. Aytish mumkinki, bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodi so‘z birikmasi va gaplarning sintaktik tuzilishini, ularning qanday qismlardan tarkib topganini, ular orasidagi munosabatni aniqlaydi yoki aniqlashda xizmat qiladi, yordam beradi. yuzaga keldi.

Struktural tilshunoslik metodlari guruhiga tegishli bo‘lgan transformatsion tahlil metodi, ayniqsa, sintaktik konstruksiyalar - nutq birliklari tadqiqida faol qo‘llanishi bilan muhim ahamiyatga egadir. Transformatsion tahlil metodiga ko‘ra sintaktik konstruksiyalar (qurilmalar) muayyan qoidalar asosida o‘zgaradi, ya’ni boshqacha shaklga, ko‘rinishga ega bo‘ladi, transformatsiyalashadi. Bunday transformatsiyalar orqali muayyan sintaktik konstruksiyaning - qurilmaning bir nechta shakllari aniqlanadi, o‘zaro farqlanadi, ularning mohiyatiga, tarkibiga chuqurroq kiriladi. Natijada transformatsiyaga uchragan har bir sintaktik konstruksiyaning o‘ziga xos semantik jihatlar ham namoyon bo‘ladi.

Xullas, transformatsion tahlil metodi til sistemasi sintaktik satxining, uning qator ichki mikrosistemalarini tadqiq qiladi. Ushbu mikrosistemalardan biri asosiy, yadro gaplar bo‘lib, boshqalari esa mazkur gaplardan xosil bo‘lgan transformalar hisoblanadi. Mana shu transformalarning yadro gaplardan hosil bo‘lishini o‘rganish jarayoni transformatsion tahlil deyiladi.

Tilshunoslikda lisoniy birliklarni tadqiq qilishda faol qo‘llanilayotgan metodlardan biri komponent tahlil metodidir. Komponent tahlil metodi til birliklarini paradigmatic birlik sifatida, paradigmatic munosabatda, aloqada oladi, paradigmatic qatorda o‘rganadi. Ushbu metodning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u, asosan, so‘zga-so‘z ma’nosiga nisbatan qo‘llaniladi, so‘z ma’nosini mukammal tahlil qilishda, uni tarkibiy qismlarga komponentlarga ajratishda keng foydalaniladi. [4]

Valentlik tahlil metodi so‘z muammosi bilan shug‘ullanadi, so‘zning nutq faoliyatidagi nutq birligi sifatidagi semantik-sintaktik, funktsional faolligini o‘rganadi, tekshiradi, uning

mazmun jihati bilan bog‘lik imkoniyatlarini, xususiyatlarini ochib beradi. Aniqrog‘i valentlik tahlil metodi orqali muayyan so‘zning o‘z ma‘nosi asosida boshqa so‘zlar bilan sintaktik (semantik-sintaktik) munosabatga kirishuvi aniqlanadi, ya‘ni so‘zning turli ma‘noga ega qator so‘zlarni o‘ziga biriktirish xususiyatlari yoritiladi. Valentlik tahlil metodining obyektivligi, ilmiy-amaliy mohiyati, zarurligi so‘z bilan – so‘zning leksik - semantik kuchi, mavkei bilan belgilanadi. Valentlik tahlil metodi orqali so‘zlarning birikishi so‘zlar orasidagi mantiqiy aloqa dastavval ularning semantik imkoniyatiga (substansial xususiyatiga) ko‘ra amalga oshishi, so‘zlarning semantik bog‘lanishi asosida esa ular sememalarining (semalarining) semantik munosabati mavjudligi aniqlanadi. Valentlik tahlil metodi orqali so‘zlar orasidagi semantik munosabat bevosita sintaktik munosabatni yuzaga keltirishi, ya‘ni semantik sintagmalarni, sintaktik konstruksiyalarni xosil qilishi ma‘lum bo‘ladi. Ushbu metod orqali so‘zlar orasidagi sintaktik aloqa asosida so‘zning valentlik imkoni mavjudligi, sintaktik aloqa suzning valentlik qobiliyatiga egaligini, valentlik umumiy xususiyatining nutqda, so‘zlar orasidagi turlicha bog‘lanishlarda - xususiyliklarda namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

Fonetik sistemaning eksperimental fonetika sohasi bo‘lib, u nutq tovushlarini maxsus texnik vositalar, asboblari yordamida o‘rganishi bilan muximdir. Eksperimental fonetika nutq tovushlarini tadqiq qilishda eksperimental fonetik metoddan foydalanadi. Eksperimental fonetik metod nutq tovushlarini, prosodemik hodisalarni (masalan, intonatsiya, pauza, ritm) o‘rganishda tovushlarni yozib oluvchi, ularni, mohiyatidan kelib chiqib, tahlil qiluvchi maxsus texnik vositalardan, asboblardan foydalanadi. Ushbu metod tilning tovush sistemasini tekshirishda bir qator maxsus usullarni qo‘llaydi. Mazkur usullar nutq tovushlarini tadqiq qilish maqsadi va vazifasidan, qo‘llaniladigan, foydalaniladigan tahlil vositalarining xarakteridan kelib chiqib, o‘z ichida bir nechta turga bo‘linadi. Eksperimental - fonetik metod o‘z ichida somatik, pnevmatik va elektroakustik turlarga bo‘linadi. Somatik usulning o‘ziga xosligi shundaki, u gapirish (so‘zlash) fiziologik jarayonlarining somatik (jismoniy, tana bilan bog‘lik) ifodasini tekshirish orqali fonetik hodisalar haqida ma‘lumot beradi, xulosa chiqardi. Pnevmatik usullar orqali esa nutq a‘zolarining talaffuz jarayonidagi harakati, havo oqimining og‘iz, burun va bo‘g‘iz bo‘shlig‘idagi harakati natijasida xosil bo‘luvchi asosiy ovoz, tovush (ton) va shovqinlarning o‘zgarishi aniqlanadi. Elektroakustik usullar esa nutqning tovush xususiyatlarini elektr tebranishiga o‘zgartirishga asoslanadi.

Artikulatsiyani o‘rganuvchi metodlar ichida palatografiya va rentgenografiya alohida o‘rin tutadi. Palatografiya — sun‘iy tanglay yordamida tilning holatini aniqlashdir. [3]

Avtomatik tahlil metodi davr talabi bilan yaratilgan zamonaviy tahlil metodlaridan biridir. Elektron - hisoblash mashinalarining (EHM), kompyuterlarning paydo bo‘lishi tilshunoslik fanida ham ilmiy - tadqiqot ishlarining amaliyoti oldiga yangi vazifa va muammolarni qo‘ydi. Tilshunoslikda bunday muammolar sifatida avtomatik tarjima, matnni elektron-hisoblash mashinalari yordamida tuzish, qisqartirish kabilarni ko‘rsatish mumkin. Kompyuter orqali matnni bir tildan boshqa bir tilga tarjima qilish uchun: Maxsus tanlangan

so‘zlar bilan birgalikda matnni mexanik ravishda tarjima qilish imkoniyatini beradigan qoidalar sistemasini yaratish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Xolmanova Z. Tilshunoslik nazariyasi. Darslik. Toshkent: 2020. – 205.
2. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. Darslik. Toshkent: Yangi avlod, 2009. – 202.
3. Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasi. Darslik. Toshkent. “Sharq” – nashiriyot – matbaa. 2010. – 14.
4. Mirzayeva N.S. Understanding aprouches in lingvistics. Наука и инновации в XXI веке: Материалы международной научно-практическая конференция. Андижан, 2021. – 282.